

خط کوفی تزیینی بر روی ظروف سفالین

ترجمه و تلخیص : پ. برزین
از مقاله س. فلوری در کتاب « هنرهای ایران »

سازندگان آنها را یافت. بنابراین اشخاصی که بدنال هنر میروند، ولی از خط کوفی اطلاعی ندارند در مورد اختصاصات هنر اسلامی در تاریکی محض بسر میبرند.

هزاران نقوش و خطوطی که بر روی ظروف سفالین دیده میشوند - مخصوصاً آنهائیکه دارای اصالت ایرانیست - در واقع بزرگترین خرمین تنوع خطوط بشمار میروند.

تجزیه و تحلیل آنها مختصات معینی از هنر ایران را نمودار میسازد و در عین حال ممکنست این تجزیه و تحلیل حقایق جدیدی را در اختیار ما بگذارد که با کمک آنها بتوان بانواع هنر صنعتی ایران بیشتر و بهتر پی برد.

نخستین وظیفه ما آنستکه آغاز دوره اولیه نقش خطوط را بر ظروف - بمنظور تزیین آنها - بیابیم در این مورد طبیعی است که بکتیبه‌های آثاری رجوع کنیم که دارای تاریخ هستند و میتوان آنها را در ایران و یا نقاط اطراف آن یافت. منظور از این نقاط ایالاتی است که از نظر هنر بایران پیوستگی دارند. در ایالات بزرگ دوران قرون وسطی ایران، ۶ نوع متمایز از خط کوفی میتوان یافت بدین شرح:

۱ - نوع قدیمی آن که کوفی ساده نامیده میشود و دارای زمینه تزیین نشده است.

در قسمت غربی دنیای اسلام چنین چیزی در قرن اول هجرت مشاهده میشود و بهترین نمونه‌های باستانی آنرا میتوان در مسجد ابن طولون در قاهره یافت. تردیدی نیست که در مساجد قدیمی ایران از این نمونه‌ها میتوان یافت زیرا در آن زمان مساجد

خط عربی يك نقش اصلی و مهم در هنر ایران بازی کرده است. هیچ هنری چون هنر اسلامی تا کنون باین حد نه فقط در تزیین معماری آثار مقدس و مهم، بلکه در اشیاء زندگی روزمره از خط و تزیینات خطی استفاده نکرده است و اصولاً هیچ خطی چون رسم الخطی که کوفی نامیده میشود برای مقاصد تزیینی با انواع و احاء مختلف خود تا باین حد مناسب نیست. حروف کلمات کوفی را میتوان بالانفراد روی خطهای افقی ممتد رسم کرد و در نتیجه هر حرفی دارای حدود تزیینی خاصی میشود که میتوان بنوبه خود از آن برای تزیین استفاده کرد. تا بحال هیچکس نتوانسته در سلیقه و مهارت برای استفاده از مقاصد تزیینی از ایرانیان پیش‌تر رود.

بسیاری از کتیبه‌های کوفی مربوط به سرزمین‌های شرقی عالم اسلامی از نظر هنر خطاطی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و عملاً ثابت گشته که قسمت‌های شرقی جهان اسلام نه تنها توانسته است در این راه پیشتر رود بلکه توانسته از کشورهای غرب دنیای اسلام حروف کوفی را برای مقاصد تزیینی، بهتر و مناسب‌تر بکار برد.

در حالیکه کتیبه‌هایی که در بناهای مذهبی یافت میشوند باعلاقه مورد توجه و جستجو بوده و متخصصین خط‌شناس با امید یافتن تاریخ دقیق معماری اسلامی خطوط آنها را خوانده‌اند، کتیبه‌های کوچکی که بدست هنرمندان بر روی لوازم خانگی باقیمانده، مورد غفلت قرار گرفته است زیرا در واقع این آثار هنری، تاریخی بدست نمیدهند و بعلاوه بندرت میتوان نام اصلی

بوسیله انحنای گل و برگ دار پر شده است و چنانکه گفته شد
اکثراً انتهای حروف تزیین شده است .

۳ - خط کوفی با تزیینات مداوم که زمینه نوشته را بدون
آنکه بحروف کلمات متصل باشد تزیین میکند . (شکل ۲)

« . . . لرحمن الرحیم کل نفس ذائقة . . . »
این نوع تزیین از مختصات کارهای مذهب و شیوه
تزیین بسیاری از قرآن‌هایست که در آنها زمینه بوسیله این نوع
تزیینات از خطوط رنگی مجزا میشود .^۱

۱ - نکته جالب توجه در این نوع تزیینات آنستکه نه تنها تزیینات
از نوشته جداست بلکه از نظر هندسی نیز دارای اشکال معینی است که
گمان میرود اصل آن در نواحی خاوری کشورهای اسلامی باشد .

را بدین طریق تزیین میکردند ولی متأسفانه تاکنون نمونه‌ای از
این آثار مربوط بماقبل سال ۹۰۰ میلادی (۲۸۸ هجری)
در داخله ایران یافت نشده است .

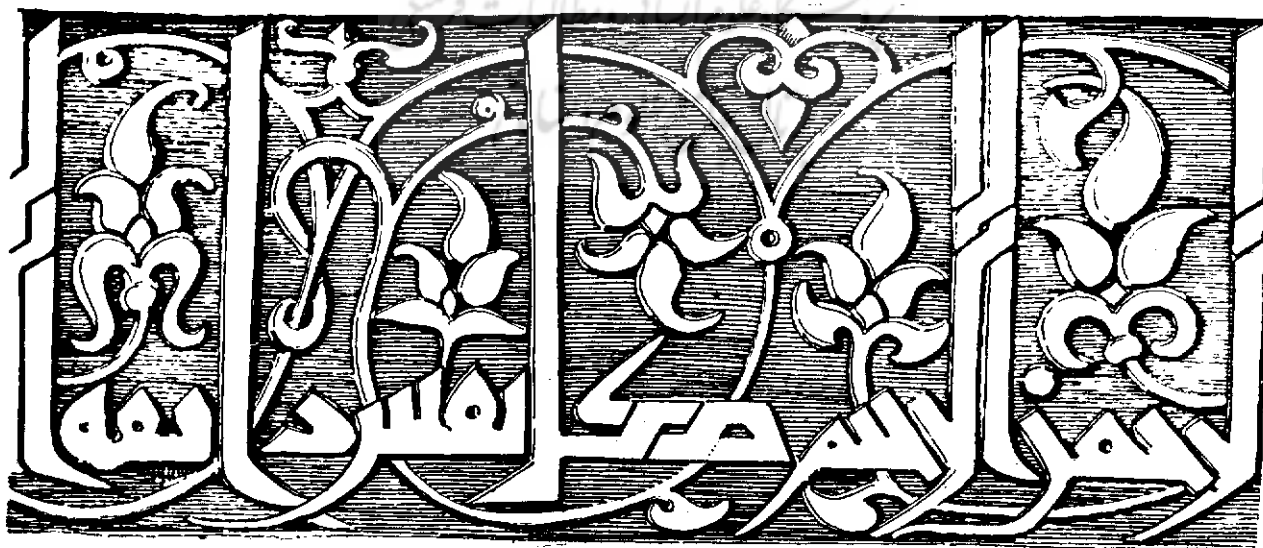
۲ - خط کوفی شاخ و برگ دار (شجری) : در این نوع
رسم الخط هر حرفی بصورت برگ درآمده ، گاهی اوقات این
برگ در بالای حرف است و گاهی اوقات در پائین آن قرار دارد
و بدین طریق هر حرفی نوعی تزیین شده است . از مساجد قاهره
بخوبی میتوان باین هنری برد . قدیمی ترین نمونه در این مورد
در ایران در مسجد جامع نایین است که تاریخ آن باید در حدود
سال ۹۰۰ باشد (تقریباً ۲۸۸ هجری) . (شکل ۱)

در این شکل دو حرف (ن) و (و) تزیین شده و بخوبی
دیده میشود . در این نمونه ملاحظه میشود فاصله بین حروف

شکل (۱) آمین بالله والیوم

شکل (۲) « . . . لرحمن الرحیم کل نفس ذائقة . . . »

۴ - کوفی مصور زیباترین نوع خطاطی است که در خاک ایران مشاهده شده است زیرا باندازه ای عوامل تزئینی در نوشته ها مشاهده میشود که در وضع اولیه خطاطی ایران تغییرات بزرگ وارد آورده است .

خطوط افقی که گفته شد از مختصات رسم الخط کوفی قدیمی است در این نوع خط با تزئینات جالب در آخر حروف مشاهده میشود و حتی گاه دیده میشود که بعضی از کلمات مختلف در یکدیگر جا داده شده است تا یک حاشیه مزین مداوم بوجود بیاید . (شکل ۳)

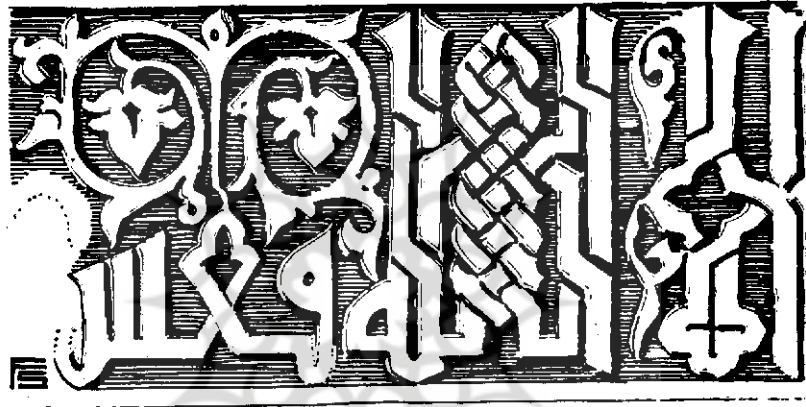
نمونه کلاسیک این نوع خط در برج رادکان مورخ ۱۰۲۰ و ۱۰۲۱ میلادی (۴۱۱ هجری) مشاهده میشود ، ولی دلایلی وجود دارد که نشان میدهد این خط در قرن نهم میلادی

نیز وجود داشته است .

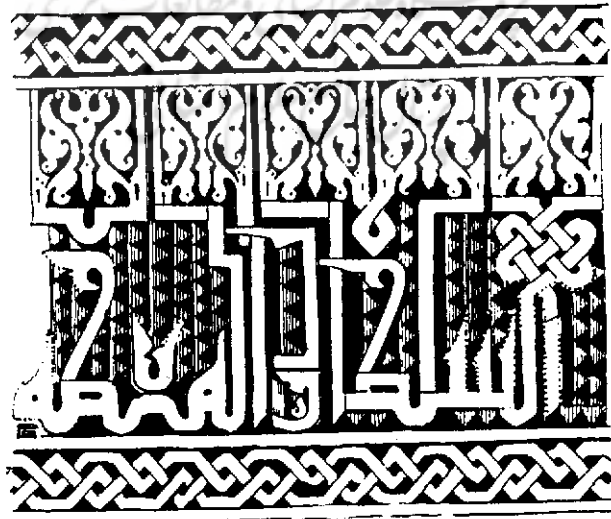
۵ - خط کوفی عمودی يك نشانه دیگر از تمایل خطاطی تزئینی است که در رسم الخط فارسی وجود دارد . (شکل ۴)

در هیچ قسمت از کشورهای غربی اسلامی نمونه این خط را مشاهده نمیکنیم بدین معنی که فقط قسمتهای فوقانی نوار خطی تزئین شده باشد و نوار افقی همراه با خطوط افقی تحتانی دو خط افقی موازی یکدیگر بوجود آورده و در عین حال خطوط عمودی متشکل از حروف مرزهای جداگانه برای هر کلمه ایجاد کرده و کلمات را از هم جدا کرده باشد .

جالب توجه است که این گونه نوارهایی که در کتیبه های افغانستان دیده میشود قبلاً نیز در مسجد جامع نایین بکار برده شده است .

شکل (۳)

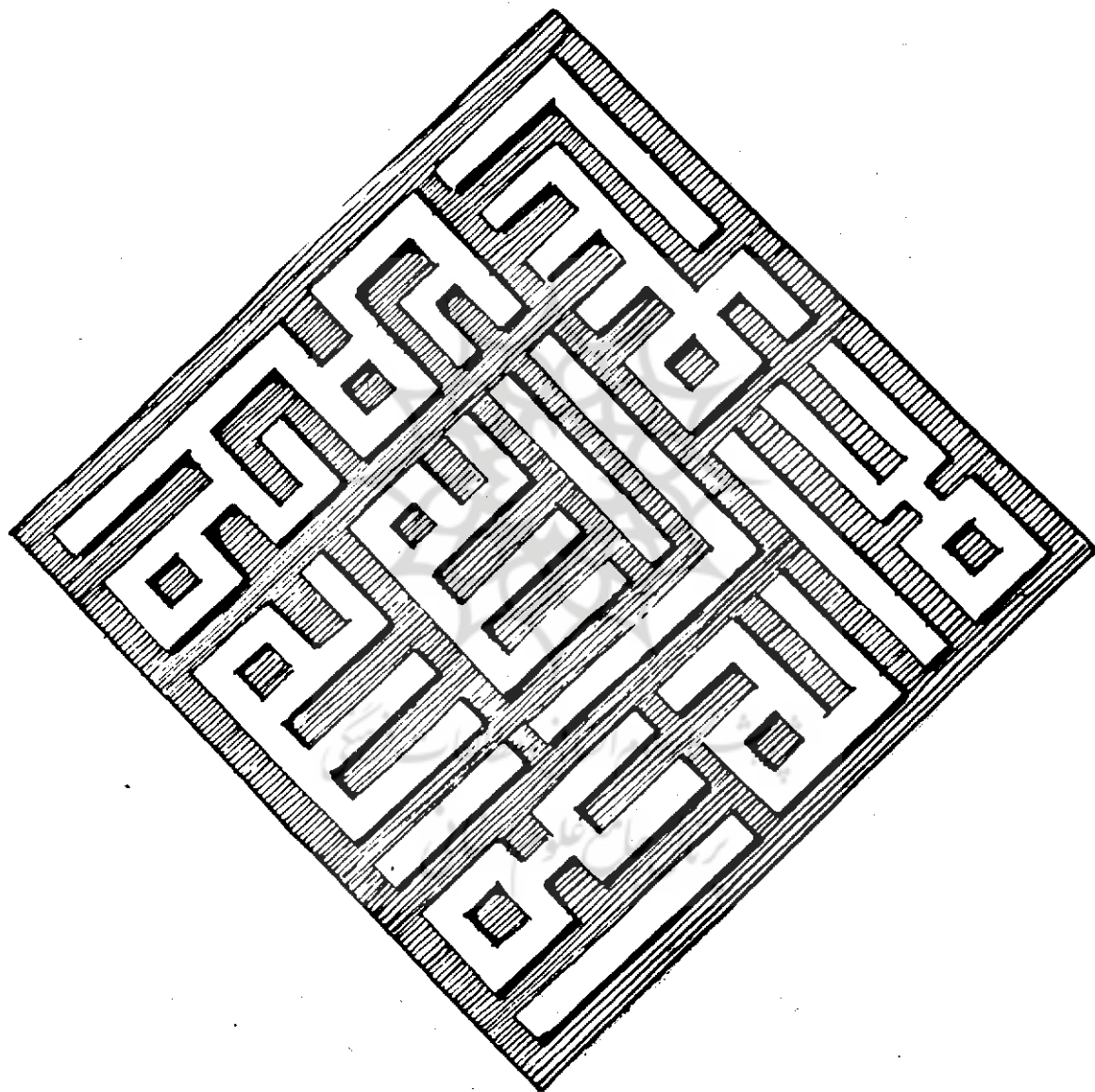

شکل (۴)

هنوز معلوم نیست که رسم الخط کوفی مستطیلی از کجا سرچشمه گرفته .

از زمانیکه این نوع خط برای تزئین کاشی و سرستونها بخصوص در معماری مساجد و آنهم زمانیکه نمود چینی بالاخص پیدا شد در رسم الخط چین تأثیر کرد و در عین حال باید اذعان

۶ - کوفی مستطیلی - آخرین نمونه رسم الخط تزئین نشده کوفی است که حرکات مستطیلی شکل ، کلیه حروف آنرا از انواع قدیمش مستثنی میسازد ولی البته در انتخاب زوایای مستطیلها آنچنان دقتی بکار رفته است که جمله بطور کلی ایجاد یک طرح کامل هندسی میکند . (شکل ۵)

شکل (۵) « لا اله الا الله محمد رسول الله »

کرد که نفوذ رسم الخط چینی در ایجاد این نوع خط کوفی بسیار مؤثر بوده است یا بعبارت دیگر خطاطان از رسم الخط چینی الهام گرفتند و آنگاه رسم الخط چینی بمرور ایام تحت نفوذ رسم الخط کوفی مستطیلی قرار گرفت .

هنگامیکه این نوع رسم الخطهای کوفی مخصوصاً با آثار و ابنیه را با آنچه بر روی ظروف سفالین یافت میشود مقایسه کنیم نباید انتظار داشته باشیم که رسم الخطهای ظروف سفالین نیز مانند آنها زیاد متنوع و عالی باشد . البته يك يا دو جمله که اکثراً در يك فاصله کوچک سه چهارسانتیمتری نوشته میشود طبیعی است که دارای ظاهری فقیرتر از رسم الخطهای بلند و تزئینی شده سراسر يك دیوار است بعلاوه يك متن خطاطی شده که نام و عنوان يك شاهزاده‌ای را بما نشان دهد مسلماً با توجه بیشتری خطاطی میشود تا مثلاً يك عبارت ساده و یا يك بیت شعر .

کلمات و فرم هنری این نوع خطوط را نمیشد بيك سئای ساده سپرد بلکه احتیاج بكمك مردانی بسیار با سواد داشت . باید اذعان کرد که اکثر کتیبه‌های ظروف سفالی از کارگاه‌های سفال‌سازی سرچشمه گرفته است و کارگرانی که با احتمال قوی توانایی خواندن نداشتند از روی آنها استنساخ کرده و بنا به ذوق و سلیقه فنی خود آنها را بزرگ کرده باشند و گمان میرود که آنچه در فوق گفته شد یگانه توضیحی باشد که بتوان درباره درهم آمیخته بودن لغات فارسی بر روی ظروف سفالین ایرانی آورد .

وقتی که بموضوع خطاطی تزئینی بر روی ظروف ایرانی میرسیم فوراً متوجه میشویم که زبان عربی برای هنرمندان ایرانی يك لسان اجنبی بوده است و خط کوفی را فقط برای مقاصد تزئینی بکار میبردند و این نوع خط را احتمالاً نخست در قرآن میدیدند و آنگاه بتقلید میپرداختند . عدم اطلاع کافی هنرمندان ایرانی از رسم الخط عربی سبب اغلاط بسیار در نوشته‌های هنری ایران بوده است مثلاً در کتیبه‌ای که پرفسور ویت (Wiet) متذکر شده کلمه ابوالعباس با اشتباه ابن‌العباس نوشته شده است .

از نظر شرق‌شناسی این نوع اشتباهات در درجه دوم اهمیت قرار دارند زیرا نه در تزئین رسم الخط مؤثرند و نه آنکه از سلیقه و علاقه و توجه سحرآمیز هنرمند به اثر خود میکاهند در توضیحی که ذیلاً داده میشود بوضع انواع رسم الخطهای کوفی ، بدون در نظر گرفتن مرز ایران توجه می‌کنیم ، زیرا هنوز مشکل است این رسم الخطها را از نظر مبداء و محل اصلی طبقه‌بندی کرد .

بدیهی است دانش پژوهانی که بر رسم الخط عربی آشنا باشند زودتر بانواع خط کوفی آشنا گشته و میتوانند آنها را با یکدیگر مقایسه کنند .

رسم الخط کوفی ساده : کوفی ساده اکثراً ظروف دوران اولیه اسلامی را در ایران تزئین میکند . جای بسی تأسف است که درباره سفال‌سازی ماقبل اسلام یعنی عهد ساسانیان اطلاعات ما ناچیز است ولی بحق گفته شده است که ظروف سفالین دوران اولیه اسلامی در ایران بدون شك دنباله هنر ماقبل آنست . انواع حیواناتی که روی این ظروف نقاشی میشود بهترین شاهد صحت این ادعاست . نوع حیوانی که در روی ظروف سفالین دوران اولیه اسلام که « گبری » نام دارد دیده میشود همان حیوانی است که بر روی ظروف ماقبل اسلام ایران نقاشی میشده بعلاوه شکل ظروف نیز تحت تأثیر دوره ماقبل اسلام است و چند نمونه که در سامره یافت شده نه تنها شکل انسانی بر روی آنها نیست بلکه حیوانی هم دیده نمیشود ، ولی شکل آنها مقتبس از ظروف دوران ماقبل اسلام ایران میباشد .

بر روی يك کاسه کوچک که اکنون در موزه ویکتوریا و آلبرت در لندن وجود دارد ، حیوان عجیبی مجسم شده که در نوع خود بی نظیر است و این ظرف بانقش حیوانی تزئین شده که باید بچه‌گوزن وحشی باشد و در هنر ساسانیان بسیار دیده شده است .

يك کاسه دیگر بهمین شکل در موزه ویکتوریا و آلبرت موجود است که از نظر تزئین خط کاملاً اسلامی است .

خط کوفی منقوش بر آن که سه دفعه تکرار شده است نقش مهمی در تزئین آن بازی میکند و دو کلمه « توکل » و « تکفا » بر آن دیده میشود . از نقش روی این ظرف اینطور درك میشود که نظیر همین تزئین خطی در مصر ، بین‌النهرین و ایران هم بوده است . در تزئین گروه مهم دیگر یعنی ظروف سفالین قرن نهم (ظروف سفید و آبی) همین نوع خطاطی کوفی نقش مهمی بازی میکند و بهترین نمونه‌ای که برای این موضوع داریم کاسه‌ایست موجود در موزه ملی «Bayearisches»

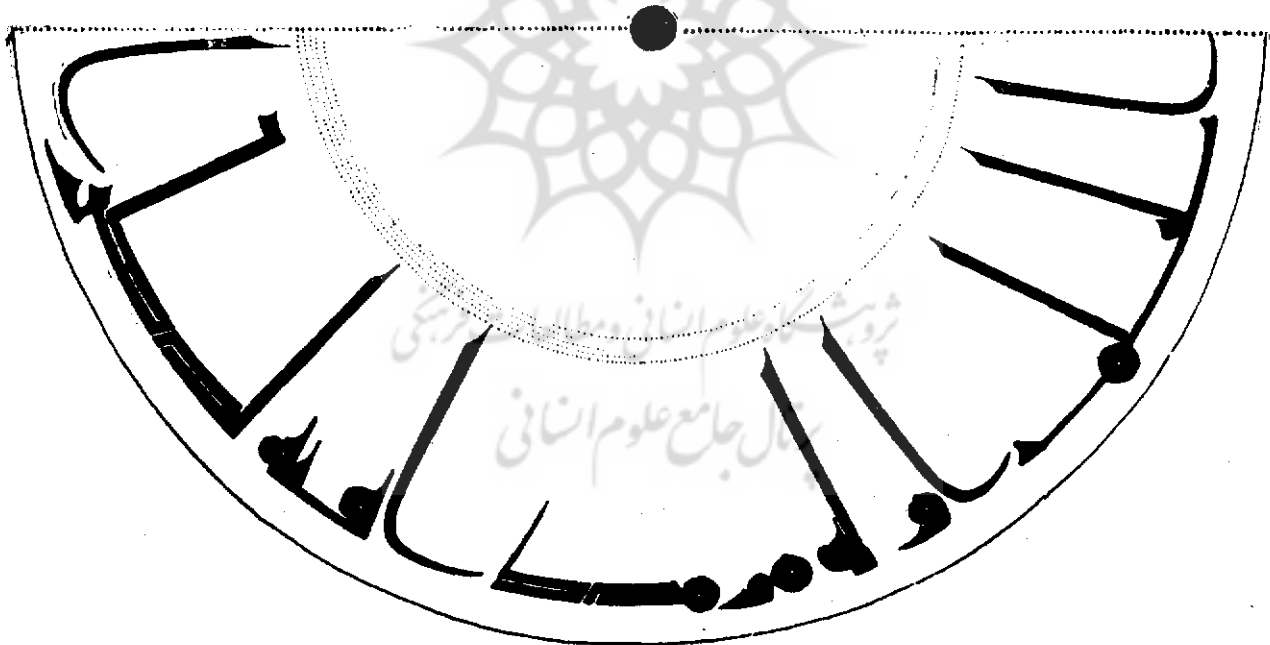
صرف نظر از ایران اکنون به ماوراءالنهر مراجعه میکنیم تا جالب توجه‌ترین و قابل ملاحظه‌ترین انواع ساده خط کوفی را ببینیم . هر کس که مجموعه آنها در موزه ویکتوریا و آلبرت دیده بزبایی آن پی برده است . مشاهده میشود که آثار ظروف سفالین لعابدار که در سمرقند یافت شده و مربوط بقرن دهم است از هر حیث همانند گروه ظروف مزبور میباشد . خطاطی در غرب ترکستان - در سمرقند یا بخارا - دارای آنچنان زیبایی است که بجزرات میتوان گفت که در سلسله ظروف اسلامی بعد آن تاریخ نظیرش یافت نمیشود .

زیبایی معمولی بعضی از ظروف ترکستان ، نتیجه فرهنگ عالی ، زمان ساسانیان است . ساسانیان خود را از نواده‌های ساسانیان میدانستند و ترفیع سطح فرهنگ را وظیفه خود می‌شمردند . مقدسی در این باره میگوید : درباریان آترمان

ترکستان که در موزه ویکتوریا و آلبرت موجود است دیده میشود. در بعضی از این آثار حرکت سریع حروف آخر کلمات بچشم میخورد در صورتیکه در بعضی دیگر حرکت این نوع حروف آرام و بر زمینهای است که توسط هنرمند نقطهچین شده است. این نوع اخیر را روی دو طرف، جزو مجموعه ظروف آلفونس کان، میبینیم که مربوط با سیای وسطی است. چند نوع رسم الخط کوفی دیگر که در اصطلاح «سنگین تر» عنوان میشود از انواع دیگر تزیین ظروف بدست میآید. اختلاف بین این نوع رسم الخطها در پاره‌ای موارد بسیار زیادست چنانکه در یک نوع آن کشش حروف بطور افقی و جهت کلمات تاحدی مگورب است ولی در نوع دیگر کشیدگی کلمات عمودی است و قسمت کمی از سایر حروف باشکال مختلف تزیین میشود ولی زیباترین آنها رسم الخط کوفی تزیینی است که در آن حروف (ن) و (الفلام) و (م) باشکال بسیار زیبا تزیین میشوند. هنوز مشکل است که بدرستی بگویم تزیین رسم الخط از چه زمانی

با ادب و احترام و علاقه بسیار زیاد با دانشمندان معاشرت کرده و ایشان را تشویق مینمودند و چون فن خوشنویسی در آن دوره یکی از بزرگترین امتیازات دانشمندان بشمار میرفت، لذا قابل تعجب نیست اگر که میبینیم حتی بر ظروف معمولی هم که در آن ایام ساخته میشد انواع عالی خط، منقوش میشده است و بعضی از آنها بحدی زیباست که با بهترین نوع متون قرآنی همزمان خود برابری میکند. ظرفی که آلفونس کان (Alphonse-Kann) در اختیار دارد نمونه بسیار قشنگی است از این نوع ظروف و جمله‌ای که بر آن منقوش است اینست (الحلم اوله مثر مذاقه لکن اخره احلا من العسل السلامة) (شکل ۶). این نوع خط تزیین نشده کوفی، با قلم نوشته میشده است نه با قلم‌مو، و نمونه آن از اینجهت که در سایر مناطق غربی اسلام یافت نمیشود قابل ملاحظه است. این نوع خطاطی را در بعضی از آثار خطی دوره خلفای عباسی میتوان یافت. نوع دیگری از رسم الخط کوفی بر چند اثر دیگر از

شکل (۶) «الحلم اوله مثر مذاقه لکن اخره احلا من العسل السلامة»

چنانکه در (شکل ۷) دیده میشود کلمه «برکة» در چهار نوع مختلف جالب نوشته شده است این کلمات مختلف از کاسه‌هایی مربوط بقرون نهم تا دهم گرفته شده و نمونه‌های آن در موزه ویکتوریا و آلبرت وجود دارد. این چهار اثر، سیر تکاملی رسم الخط ساده کوفی را مجسم میسازد.

مادام که موزه‌های روسیه بدقت مورد بررسی قرار نگیرد و یا آثار موجوده در آنها چاپ و انتشار نیابد نمیتوان بدقت تاریخ قطعی انواع رسم الخط کوفی را تعیین کرد. ظروف سفالین ترکستان بطور کلی مربوط بدورانی لااقل یکهزار سال قبل است (تقریباً ۳۹۰ هجری)

چند شیئی که مخصوص زینت آلات بوده و فعلاً صورت عتیقه بخود گرفته است و همچنین چند کتیبه و تکه‌های مختلفی از ظروف که در موزه‌های پاریس و لندن یافت میشود مربوط بدورانی بلافاصله بعد از تاریخ فوق است. (شکل ۸).

نا تمام

روی ظروف سفالین آغاز گردیده است از طرف دیگر متخصصین خط‌شناسی قرن نهم هنوز نتوانسته‌اند بگویند که حرف نون از چه موقع بشکل کشیده و شکسته درآمده است.

نکته قابل ملاحظه دیگر در این مورد آنستکه کشیدگی و شکستگی بعضی از حروف کلمات کوفی، در ظروفی که مربوط بمناطق خاوری ایرانست نیز دیده شده، اینطور حدس زده میشود که این نوع کشیدگی حرف (ن) در اواسط قرن نهم در سایر هنرهای ظریفه ایران نیز وجود داشته است. چنانکه نمونه آنرا در یکی از ظروفی که از گرگان بدست آمده است میتوان دید و البته نمیتوان گفت، هنرمندی که این ظرف را تزئین کرده. از رسم الخط عربی و بخصوص تزئین رسم الخط کوفی و حرکت حروف (م) و (ی) و (ن) اطلاعی نداشته است. منظور اصلی متخصصین رسم الخط فقط زیباساختن عبارت یا تزئین جمله خود بوده است و مسلماً هر یک از آنان که دارای ذوق ترسیم و نقاشی بوده توانسته ابتکارات جدیدی بکاربرد.

شکل (۷)

شکل (۸)

